

СИСТЕМА ПОКАРАНЬ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ: ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Крикливець Д. Є.,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри кримінального права і кримінології

юридичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0002-2618-8895

Дослідження присвячено аналізу чинної системи покарань для неповнолітніх у контексті випадків, коли неповнолітньому неможливо призначити жодне з передбачених санкцією покарань. Зроблено висновок, що окреслена проблема пов'язана із законодавчою регламентацією положень Загальної частини КК України, адже саме в Загальній частині КК України встановлено види, строки та розміри покарань для неповнолітніх, а вийти за межі цих положень під час конструювання санкцій статей Особливої частини КК України законодавець не може. Розглянуто різні варіанти виходу із цієї ситуації. Першим варіантом є розширення застосування у схожих випадках до неповнолітнього покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зокрема в поєднанні зі звільненням від відбування покарання з випробуванням на підставі положень ст.ст. 75–78, 104 КК України. Водночас зазначено, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк є одним із найсуворіших видів покарань, а тому воно може бути призначене далеко не в кожному кримінальному провадженні, адже тоді покарання не відповідатиме ступеню тяжкості кримінального правопорушення та не буде враховано особою винного. Другим варіантом є законодавче врегулювання можливості заміни призначеного покарання. Фактично йдеться про доповнення санкції іншими альтернативними видами покарань. Водночас цей варіант не вирішує проблеми повністю, адже він не може бути застосований у разі вчинення кримінального проступку. Зроблено висновок, що вирішення окресленої проблеми потребує більш різностороннього підходу, а тому проблему варто вирішувати в контексті удосконалення системи покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх. За результатами дослідження запропоновано певні удосконалення, зокрема розширення сфери застосування покарання у виді громадських робіт та обмеження волі, а також залучення неповнолітніх засуджених до інших виховних заходів.

Ключові слова: неповнолітній, кримінальне правопорушення, система покарань, застосування покарання.

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України (далі – КК України) у ст. 51 містить вичерпний перелік покарань, що можуть бути призначені за вчинення кримінального правопорушення. У теорії кримінального права цей перелік називають системою покарань [1, с. 195], але водночас наголошується і на існуванні у ст. 98 КК України окремого переліку покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, тобто спеціальної підсистеми покарань [2, с. 438]. Саме з аналізом цих видів покарань пов'язане це дослідження. Варто зазначити, що система покарань для неповнолітніх не повністю відповідає вимогам сьогодення, адже у правозастосуванні трапляються випадки, коли неповнолітньому, який вчинив кримінальне правопорушення, має, проте не може бути призначено покарання, і фактично воно і не призначається. А зумовлено це тим, що жоден із видів передбачених санкцією покарань йому не може бути призначений через прямі законодавчі обмеження. Як приклад можна навести вчинення неповнолітнім у віці від 16 років кримінальних проступків, передбачених ч. 1 ст. 213, ч. 1 ст. 216, ч. 1 ст. 249, ч. 1 ст. 357 КК України. Так, до нього не може бути застосовано штраф, якщо він не має самостійного доходу, власних коштів або майна для його сплати (ч. 1 ст. 99 КК України), він не працює, тому не може відбувати покарання у виді виправних робіт (ч. 2 ст. 100 КК України), а обмеження волі згідно з ч. 3 ст. 61 КК України до неповнолітніх не застосовується взагалі. Чинна редакція кримінального закону дає змогу навести й інші аналогічні приклади.

Проблема має як наукове, так і практичне значення, адже насамперед її необхідно проаналізувати з погляду доктрини кримінального права, що дасть підстави сформулювати науково обґрунтовані та виважені шляхи її подолання. Якщо оцінювати практичне значення проблеми, то її

вирішення є передумовою посилення дії принципів справедливості та невідворотності кримінальної відповідальності.

Проблематиці кримінальної відповідальності неповнолітніх, зокрема і покарань, що до них застосовуються, присвятили свої праці такі вчені, як В.М. Бурдін, В.М. Василяш, Т.І. Дмитришина, Д.В. Казначеева, Н.Я. Ковтун, І.І. Митрофанов, Є.С. Назимко, Н.В. Ортинська, Л.М. Палюх, О.Г. Панчак, В.І. Тютюгін, а також інші науковці. Дослідники зосередили увагу на різних проблемах, пов'язаних із кримінальною відповідальністю неповнолітніх, зокрема нерідко предметом дослідження є проблеми призначення покарання неповнолітнім та необхідність удосконалення системи покарань для неповнолітніх.

Незважаючи на велику кількість проведених досліджень, зазначені проблеми через свою масштабність, залишаються актуальними, а тому триває пошук оптимальних шляхів їх вирішення. Це дослідження, власне, і є спробою віднайти такий шлях.

Мета статті – 1) проаналізувати проблему, пов'язану з неможливістю призначення неповнолітньому жодного з передбачених санкцією видів покарань, та її зв'язок із системою покарань для неповнолітніх; 2) запропонувати шляхи вирішення проблеми в контексті удосконалення системи покарань для неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Окреслену проблему вважають недоліком конструювання окремих санкцій Особливої частини КК України і є усі підстави з цим погодитися, адже, на перший погляд, проблема лежить у площині саме Особливої частини КК України, бо прерогативою саме останньої є закріплення ознак складів кримінальних правопорушень та санкцій за їх вчинення. Водночас є усі підстави погодитися з Д.О. Калмиковим, який за результатами аналізу взаємозв'язку Загальної та Особливої частин КК України дійшов висновку, що вони «за своєю юридичною природою є підсистемами єдиної системи норм кримінального законодавства України, спрямованими на виконання єдиного спільного завдання ...» [3, с. 404]. А тому і порушену проблему варто розглядати більш комплексно: не лише з погляду санкцій, але також і у контексті Загальної частини КК України, що дасть змогу прослідкувати взаємозв'язок Загальної та Особливої частин КК України.

Продовжуючи аналіз, варто звернути увагу на кілька особливостей правового регулювання, а саме:

1) якщо розглядати покарання для неповнолітніх, а тут є усі підстави погодитися із В.І. Тютюгіним, що йдеться про спеціальну підсистему, то варто вести мову про існування двох порівняно відокремлених видів покарань: а) покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх будь-якого віку, б) покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх у віці від 16 до 18 років. В основі виокремлення цих видів лежать норми кримінального закону, що врегульовують порядок застосування різних видів покарань до неповнолітніх. Водночас такий поділ є доволі умовним, оскільки чітко не дозволяє розмежувати усі види покарань, бо деякі з них застосовуються до неповнолітніх обох вікових категорій, а тому названі види частково між собою перехрещуються. Окрім цього, тут за основу взято критерій віку неповнолітнього, але законодавець одночасно використовує й деякі інші критерії, про які вже було згадано вище. Так, штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та позбавлення волі на певний строк належать до покарань першого виду, оскільки можливість їхнього застосування не залежить від віку неповнолітнього. Водночас варто зауважити, що фактор віку має значення, коли йдеться про заміну штрафу на інші види покарань згідно з ч. 3 ст. 99 КК України, проте правильніше вести мову про особливості застосування покарань у виді громадських та виправних робіт, оскільки саме на них замінюється штраф. До покарань другого виду належать громадські роботи, виправні роботи та арешт. Можна зробити висновок, що нині правове регулювання застосування покарань не дає підстав для виділення ще одного виду – покарань, які можуть застосовуватися до неповнолітнього у віці від 14 до 16 років.

Окремо варто наголосити, що нині єдиним і, так би мовити, «універсальним» видом покарання, що може бути застосоване до неповнолітніх, є позбавлення волі на певний строк, оскільки його застосування не залежить від індивідуальних, зокрема вікових, характеристик неповнолітніх;

2) саме положення Загальної частини КК України щодо видів, строків та розмірів покарань для неповнолітніх, а також інших особливостей їх застосування, є основною передумовою проблеми, яка є предметом цього дослідження. Це пояснюється тим, що предметом правового регулювання Особливої частини КК України, а йдеться саме про санкції статей, не є загальні питання застосування покарань до неповнолітніх, натомість у процесі конструювання санкцій статей законодавець враховує відповідні положення Загальної частини КК України, відступити від яких він не може. У цьому, власне, і полягає зв'язок Загальної та Особливої частин КК України. У теорії кримінального права розроблено певні правила конструювання санкцій, але законодавець обмежений рамками, встановленими Загальною частиною КК України;

3) враховуючи висновок, що проблема лежить у площині положень Загальної частини КК України, потрібно саме у цьому контексті шукати шляхи виходу з окреслених вище ситуацій. Одним із таких варіантів може стати розширення застосування у схожих випадках до неповнолітнього покарання у виді позбавлення волі на певний строк, зокрема у поєднанні зі звільненням від відбування покарання з випробуванням на підставі положень ст.ст. 75–78, 104 КК України. Вище вже йшлося про «універсальність» цього виду покарання. Водночас цей варіант викликає низку застережень, а саме:

– покарання у виді позбавлення волі на певний строк є другим за суворістю видом покарання та водночас найсуворішим із покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх. Оскільки йдеться саме про неповнолітнього, тобто про особу, яка ще перебуває на шляху свого становлення як особистість, законодавець намагається звузити сферу застосування цього виду покарання до неповнолітніх. Свідченням цього є додаткові гарантії, регламентовані ст. 102 КК України;

– враховуючи те, що з 1 липня 2020 року набрала чинність нова редакція КК України, що пов'язано із запровадженням кримінальних проступків, варто зазначити, що за вчинення кримінального проступку не лише неповнолітнім, але й загалом, не може бути призначене покарання у виді позбавлення волі на певний строк, що чітко впливає з ч. 2 ст. 12 КК України. Оскільки зазначена проблема стосується також і кримінальних проступків, у цих випадках цей варіант не може бути застосований;

– оскільки покарання у виді позбавлення волі на певний строк є, як йшлося вище, найсуворішим видом покарання, що застосовується до неповнолітніх, то навряд чи буде виправданим призначити цей вид покарання у всіх випадках, коли неможливо призначити інший вид покарання, адже тоді покарання не відповідатиме ступеню тяжкості кримінального правопорушення загалом та вчиненого кримінального правопорушення зокрема, практично не залишиться можливості для врахування особи винного тощо;

– недоліки, допущені законодавцем, не можуть «компенсуватися» застосуванням покарання у виді позбавлення волі лише через те, що законодавець у такий спосіб регламентував систему покарання для неповнолітніх та особливості застосування цих видів покарань. Таке рішення, незважаючи на «універсальність» позбавлення волі на певний строк, суперечило би законодавчому підходу до застосування цього виду покарання, адже навіть поверхове ознайомлення зі ст. 102 КК України дає вагомий підстави для висновку, що покарання у виді позбавлення волі на певний строк є крайнім заходом, випадки та межі застосування якого законодавець істотно звузив, якщо порівнювати з порядком застосування цього виду покарання до повнолітніх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (ст. 63 КК України).

Не вирішує проблеми також і застосування позбавлення волі на певний строк у поєднанні зі звільненням від відбування покарання з випробуванням на підставі положень ст. 75–78, 104 КК України. Йдеться про те, що цей вид звільнення від відбування покарання за своєю природою є умовним, а тому, якщо неповнолітній під час іспитового строку вчинить нове кримінальне правопорушення, то згідно з ч. 3 ст. 78 КК України це має наслідком призначення йому покарання за правилами про сукупність вироків (ст. 71 КК України). Відповідно, призначене за попереднім вирокком покарання у виді позбавлення волі на певний строк за загальним правилом вважатиметься невідбутою частиною покарання¹, а тому воно і визначатиме вид остаточного покарання, призначеного за сукупністю вироків. А це означає, що у разі вчинення неповнолітнім навіть кримінального проступку, остаточне покарання за сукупністю вироків у будь-якому разі має бути призначено саме у виді позбавлення волі на певний строк. Окрім цього, у практиці судів дотримується підхід, що у таких випадках призначене за сукупністю вироків покарання засудженому належить відбувати реально.

Враховуючи наведене, вибираючи компромісний варіант із призначенням позбавлення волі на певний строк та звільненням від відбування покарання, маючи на меті сприяння неповнолітньому, законодавець фактично погіршив би становище такого неповнолітнього, оскільки гарантував би йому реальне відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, якщо неповнолітній вчинить нове кримінальне правопорушення.

А має бути навпаки: там, де це можливо, як законодавець на рівні правового регулювання, так і суд під час правозастосування мають використати будь-яку можливість, щоб уникнути призначення неповнолітньому покарання у виді позбавлення волі на певний строк та обмежитися застосуванням до нього більш м'якого покарання, або ж навіть і взагалі не призначити йому покарання.

Ще одним шляхом є законодавче врегулювання можливості заміни призначеного покарання. Нині чинний КК України врегулював два варіанти заміни покарання. Перший варіант закріплено у ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 КК України. Йдеться про призначення спершу одного виду покарання – обмеження волі чи позбавлення волі на певний строк, а після цього відбувається заміна призначеного покарання на інше – службові обмеження для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Особливість цього варіанта полягає у тому, що кожен із названих видів покарань може бути

¹ Виняток можуть становити певні обставини, що зумовлюють зарахування відповідних строків у строк призначеного за попереднім вирокком покарання. Йдеться, наприклад, про зарахування строку попереднього ув'язнення (ч. 5 ст. 72 КК України).

призначений винному, а сама можливість заміни покарання передбачена законодавцем із міркувань іншого характеру. Тут законодавець враховує інтереси винного – військовослужбовця, який вчинив кримінальне правопорушення, що не належить до військових, а тому немає можливості призначити йому покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців або тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, оскільки останні призначаються лише за вчинення військових кримінальних правопорушень. Як видається, у такий спосіб законодавець закріпив можливість залишити такого військовослужбовця у звичній для нього сфері соціального буття, тобто він залишається на військовій службі, зберігаються його соціальні зв'язки, а це значно полегшує його ресоціалізацію.

Другий варіант передбачено ч. 3 ст. 99 КК України. Йдеться про заміну для неповнолітніх за відповідних умов штрафу у розмірі понад 3 тис. неоподатковуваних мінімумів доходів громадян на покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно зі ст.ст. 100, 103 КК України. Цей варіант відрізняється від попереднього тим, що покарання у виді штрафу не може бути призначене неповнолітньому взагалі, адже він не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, а це є згідно з ч. 1 ст. 99 КК України однією з передумов призначення штрафу. Цей варіант є компромісним, оскільки дозволяє вирішити проблему, коли винному не може бути призначене покарання, передбачене санкцією, фактично шляхом доповнення санкції іншими альтернативними видами покарань. Водночас цей варіант не вирішує проблеми повністю, адже він не може бути застосований в разі вчинення кримінального проступку, приклади чого подано вище.

Вирішення окресленої проблеми потребує більш різностороннього підходу. Можна піти шляхом зміни санкцій, у разі застосування яких може виникнути проблема неможливості призначення покарання. Це означає, що такі санкції будуть доповнені щонайменше ще одним альтернативним видом покарання, яке може бути призначене неповнолітньому. Наприклад, якщо взяти за основу наведені вище приклади, то санкції потрібно доповнити покараннями у виді громадських робіт або позбавлення волі на певний строк. Але тут постає нова проблема: можуть виникнути істотні розриви між найменш суворим та найбільш суворим видами покарань, тобто діапазон покарань, передбачених санкцією, стане занадто широким. А це вже суперечитиме розробленим теорією вимогам до санкцій, адже санкція має бути якомога збалансованішою та відповідати ступеню суспільної небезпеки конкретного кримінального правопорушення. Таке рішення є «точковим», адже шляхом зміни конкретних санкцій дозволяє вирішити проблему, проте не зачіпає положень Загальної частини КК України.

Водночас варто орієнтуватися не лише на вирішення зазначеної проблеми, але також і на потребу удосконалення системи покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх. Основний наголос варто зробити на покараннях, пов'язаних із трудовим впливом на неповнолітнього засудженого, а також на інших заходах соціального характеру.

Необхідність удосконалення зумовлена також і тим, що виокремлення системи покарань для неповнолітніх є доволі умовним та базується на формальних критеріях. Йдеться про відповідні критерії, що були розглянуті на початку дослідження. Аналіз цих положень дає підстави для висновку, що законодавець фактично не регламентував жодного виду покарання, що б застосовувалося виключно до неповнолітніх. Система покарань для неповнолітніх суттєво відтворює загальну систему покарань, закріплену у ст. 51 КК України. Водночас законодавець, виокремивши у Загальній частині КК України окремий розділ про особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, фактично задекларував необхідність дотримання значно м'якшого, якщо порівнювати з повнолітніми, підходу до правового регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх. А тому дотримання цього підходу означає необхідність зміни системи покарань для неповнолітніх, доповнення її новими видами покарань, спрямованими на оптимізацію виховного впливу на неповнолітнього, надання їй більшої гнучкості, а також закріплення інших заходів некарального впливу, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, зокрема і як альтернатива покаранню.

Можна запропонувати такі шляхи удосконалення:

1) розширення сфери застосування покарання у виді громадських робіт шляхом передбачення можливості застосування цього виду покарання до неповнолітніх у віці від 14 років;

2) розширення сфери застосування покарання у виді обмеження волі, передбачивши можливість застосування цього виду покарання до неповнолітніх у віці від 14 років. Неповнолітні можуть відбувати цей вид покарання у кримінально-виконавчих установах відкритого типу з постійним контролем за пересуванням засудженого та із залученням його до праці. У такому аспекті цей вид покарання є суворішим за громадські роботи, адже передбачає додатково певні обмеження свободи пересування;

3) залучення неповнолітніх засуджених до діяльності громадських організацій, які виконують, наприклад, волонтерські функції в галузі охорони здоров'я, або до діяльності органів соціального обслуговування, що надають допомогу громадянам похилого віку, з інвалідністю та іншим категоріям громадян, а також у школах-інтернатах. Неповнолітні залучаються для допомоги працівникам зазначених органів та установ у виконанні їхніх функцій;

4) обов'язковим елементом виховного впливу на неповнолітнього мають стати відвідування установ виконання покарань: виправних або виховних колоній, арештних домів, слідчих ізоляторів та інших установ. У такий спосіб неповнолітні зможуть ознайомитися з побутом засуджених, які утримуються в цих установах, з організацією роботи самих установ, на основі чого у них має виробитися стійке прагнення до законослухняної поведінки та уникнення в майбутньому перебування в таких установах, що є вагомим фактором запобігання вчиненню нових правопорушень.

Запровадження наведених пропозицій потребує внесення відповідних змін у Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України), які б дозволяли як виняток працю неповнолітніх у віці від 14 років у порядку виконання призначеного судом покарання. Така робота не має завдавати шкоди здоров'ю та іншим інтересам неповнолітнього. Варто наголосити, що схожий виняток закріплено у ч. 3 ст. 188 КЗпП України.

Також у ст. 103 КК України потрібно сформулювати виняток із першої загальної засади призначення покарання, згідно з яким у разі неможливості призначення неповнолітньому жодного із передбачених санкцією покарань суд може призначити будь-яке інше покарання, що входить до системи покарань для неповнолітніх та водночас не є суворішим за найбільш суворе покарання, передбачене санкцією. При цьому суд має враховувати ступінь тяжкості кримінального правопорушення, особу неповнолітнього та перспективи впливу відповідного покарання на його поведінку.

Висновки. Дослідження вибраної проблеми дає змогу стверджувати про необхідність удосконалення системи покарань для неповнолітніх, окремі шляхи якого запропоновано в цьому дослідженні, а також про важливість подальших досліджень зазначеної проблеми. Подальші дослідження є перспективними саме в контексті розробки конкретних способів удосконалення системи покарань для неповнолітніх, що охоплює як оптимізацію сфери застосування покарань, що є чинними нині, так і пропозицію нових видів покарань, а також поєднання покарань із некаральними заходами кримінально-правового впливу, покликаними доповнювати покарання.

Kryklyvets D. System of punishments for the minors: the ways of improving

The research deals with the standing system of punishments for minors and its analysis in the context of cases when it is impossible to appoint any of the punishments, foreseen by sanction. The author arrives at the conclusion that the stated problem is related to the legal regulation of the General Part of the CC of Ukraine provisions, as far as it is the General Part of the CC of Ukraine that regulates the kinds, terms and amounts of the punishments for the minors, so that the legislator shall not go beyond these limits while constructing the sanctions of the Special Part of the CC of Ukraine articles. The author deals with the different ways of solving this problem. The first way is to broaden the application of imprisonment for the certain term to the minors in the similar cases, particularly combining it with the exemption from serving the punishment on probation under Articles 75–78, 104 of the CC of Ukraine. At the same time, the author underlines that imprisonment for the certain term is one of the severest punishments, consequently it shall be appointed not in every criminal proceedings, as far as in such case the appointed punishment shall not correspond the severity of criminal lawbreaking, as well as it shall not take into account the person of guilty. The second way is the legal regulation of substituting the appointed punishment. In fact, it goes about supplementing the sanction with the other alternative kinds of punishments. At the same time, this variant does not solve the problem completely, as far as it can't be applied in case of committing the criminal offence. The author substantiates the conclusion that solving this problem requires the more versatile approach, so that the problem should be solved in the context of improving the system of punishments that shall be applied to the minors. As a result, the author suggests certain improvements, in particular it goes about broadening the sphere of applying the punishments of public works and restriction of liberty, as well as about involving the minor convicts in the other educational measures.

Key words: minor, criminal lawbreaking, system of punishments, application of punishment.

Література:

1. Митрофанов І.І. Система покарань у механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 194–198.
2. Тютюгін В.І. Система і види покарань. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 435–438. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/07/35_Sistema.pdf (дата звернення: 10.12.2020).
3. Калмиков Д.О. Особлива частина кримінального права України як структурна частина КК України. *Форум права*. 2012. № 1. С. 403–418. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2012_1_61 (дата звернення: 10.12.2020).